

УДК 7.017.4:097

DOI 10.32461/2226-0285.2.2023.293880

Цитування:

Скаканді Ю. Ю. Горянська ротонда в контексті традицій монументального живопису XIII–XIV століть. *Культура і сучасність* : альманах. 2023. № 2. С. 118–123.

Skakandi Yu. (2023). Goryan Rotunda in the Context of Traditions of Monumental Painting of the 13th and 14th Centuries. *Kultura i suchasnist: almanakh*, 2, 118–123 [in Ukrainian].

Скаканді Юлії Юлійович,
професор кафедри дизайну
Державного університету
інфраструктури та технологій,
народний художник України
<https://orcid.org/0000-0001-8897-0439>
Skakandi24@gmail.com

ГОРЯНСЬКА РОТОНДА В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ XIII–XIV СТОЛІТЬ

Метою роботи є дослідження традицій монументального живопису Горянської ротонди поблизу Ужгорода в контексті розвитку мистецтва XIII–XIV ст. **Методологія** роботи полягає в залученні аналітичного підходу задля висвітлення особливостей монументальних розписів Горянської ротонди. Важливим елементом досліджень стали спостереження, опис, що дозволило дослідити та окреслити еволюцію розвитку традицій монументального живопису в контексті загальних мистецьких тенденцій XIII–XIV ст. **Новизна** дослідження полягає в систематизації та узагальненні досліджень з монументального малярства Горянської ротонди, яка належить до видатних пам'яток XIII–XIV століть. **Висновки.** Дивовижні фрески і сьогодні вражають відвідувачів високою майстерністю виконання і водночас простотою та життєвістю персонажів. Гармонійний колорит настінних розписів, граціозні сюжети та витончені силуети образів наповнені глибокою духовністю і і навіюють приємне відчуття прекрасного. Сьогодні науковці дотримуються думки, що фрески у Горянах, ті що є на поверхні, репрезентують епоху раннього Ренесансу і виконані у XIV столітті неперевершеними італійськими майстрами школи Джотто, однак вони були тоді нанесені поверх ще значно раніше намальованих тут зображень. Головними сюжетами є: «Благовіщення», «Втеча в Єгипет», «Страсті», «Дари волхвів», «Різдво Христове» / «Воскресіння». Цілком імовірно, що нові фрески були виконані на замовлення родини італійських графів Другетів, котрі були володарями наших країв з 1318 року і володарювали тут спадково на протязі 360 років. Дослідники розпізнали технологію їх виконання – це складна методика, що нині вже не застосовується: мокра «свіжа» поверхня при розпису всмоктувала в себе 10-сантиметровий шар фарби. На стінах храму зображені сцени з Нового Завіту, які йдуть двома смугами, не руйнуючи при цьому враження цілісності інтер'єру.

Ключові слова: Горянська ротонда, монументальні розписи, архітектура, колорит, фрески.

Skakandi Yuli, Professor, Design Department, State University of Infrastructure and Technologies, People's Artist of Ukraine

Goryan Rotunda in the Context of Traditions of Monumental Painting of the 13th and 14th Centuries

The purpose of the work is to study the traditions of monumental painting of the Goryan Rotunda near Uzhgorod in the context of the development of art of the XIII-XIV centuries. **The research methodology** lies in the application of the analytical approach in order to highlight the peculiarities of the monumental paintings of the Goryan Rotunda. An important element of the research was observation and description, which made it possible to investigate and outline the evolution of the development of the traditions of monumental painting in the context of the general artistic trends of the 13th and 14th centuries. **The novelty of the research** lies in the systematisation and generalisation of research on the monumental painting of the Goryan Rotunda, which belongs to the outstanding monuments of the XIII-XIV centuries. **Conclusions.** Amazing frescoes even today impress visitors with the high skill of execution and at the same time the simplicity and vitality of the characters. The harmonious colour of wall paintings, graceful plots and elegant silhouettes of images are filled with deep spirituality and evoke a pleasant feeling of beauty. Today, scientists are of the opinion that the frescoes in Goryany, those on the surface, represent the era of the early Renaissance and were made in the 14th century by the unsurpassed Italian masters of the Giotto school, but they were then applied on top of images painted here much earlier. The main plots are "Annunciation", "Flight into Egypt", "Passion", "Gifts of the Magi", "Christmas", / "Resurrection". It is likely that the new frescoes were commissioned by the family of the Italian Counts of Drugeti, who have been the owners of our lands since 1318 and ruled here hereditary for 360 years. The researchers recognised the technology of their execution – this is a complex technique that is no longer used today: a wet, "fresh" surface absorbed a 10-centimeter layer of paint during painting. Scenes from the New Testament are

depicted on the walls of the temple, which run in two lanes, without destroying the impression of the integrity of the interior.

Keywords: Goryan rotunda, monumental paintings, architecture, colour, frescoes.

Актуальність теми дослідження. У XIII–XIV ст. у країнах Європи відбувався процес становлення національних культур.

Впливи Заходу насамперед позначилися на мистецтві західних українських земель. Фрески Горянської ротонди біля Ужгорода – найстаріша пам'ятка монументального живопису післямонгольського періоду на українських землях (XIII–XIV ст.). Очевидно, вони виконані північно-італійськими чи південнотірольськими і місцевими майстрами. У горянських фресках важко виявити традиції Київської Русі, вони свідчать про нову естетику, привнесену на Україну з Заходу, про смаки, виховані в інших умовах.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню Горянської ротонди як пам'ятки мистецтва та архітектури присвятили свої праці І. Гранчак [1], В. Жишкович [2], В. Мельник [3], В. Мойжес [4; 5], П. Пеняк [6–8], І. Прохненко [9], В. Руснак [8], К. Щербей [9], В. Січинський [10], П. Сова [11], О. Чуйко [13] та ін.

Метою роботи є дослідження традицій монументального живопису Горянської ротонди поблизу Ужгорода в контексті розвитку мистецтва XIII–XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Горянська ротонда або церква Святої Анни є однією з найдавніших пам'яток архітектури та монументального мистецтва, в якій збереглися унікальні фрески доби ренесансу. Круглий храм («rotunda» з італ. – кругла будова) розташований на околиці древнього міста над Ужем, на останньому пагорбі Українських Карпат, звідки бере свій початок обширна Середньодунайська низовина. Унікальна церква є однією з найцінніших і найстаріших пам'яток храмової архітектури в Україні. Оповита таємницями, оспівана в легендах, сьогодні Горянська ротонда викликає чимало запитань щодо її походження і часу заснування. І хоч нині частина дослідників в угоду як угорцям так і Києву датує храм кінцем X – поч. XI ст., до цих пір достеменно невідомо, коли, хто і з якою метою збудував цю унікальну святиню. З цього приводу існує кілька версій, кожна з яких науково обґрунтована. Але водночас кожна з них можна поставити під сумнів. На нашу думку, ця будова вписується в той час (кінець IX – початок X ст.) коли Константан (пізніше Кирило) і Мефодій в складі візантійського

посольства, а згодом і їх учні, на землях підвладних Великій Моравії впроваджували в церквах слов'янську мову і письмо та будували на цих теренах ротондові культові будівлі від Морави до Ужгорода і Перемишля за характером і архітектурою привнесеною з Візантії. Вік ротонди достатньо точно можна б встановити по радіовуглецевому аналізу первинних будівельних матеріалів органічного характеру, якщо такі можна б знайти. Однак до цього часу навіть такої спроби не зроблено.

Спочатку пам'ятник представляв собою круглу в плані ротонду діаметром 9 метрів. Матеріалом для будівництва споруди слугувала цегла розміром 35x17, 5x4, 5 см, подібна тій, яку використовували візантійські будівничі. Кладка скріплювалися вапняно-піщаним розчином з рідкісними вкрапленнями цем'янки. Зовні ротонда представляла собою просту циліндричну будову, практично повністю позбавлене декору. У внутрішньому об'ємі були виділені 6 конх, влаштованих в товщі стіни будови у вигляді ніш. Конхи були перекриті напівкуполами. Із зовнішнього боку членування об'єму ротонди на конхи не виділене. У кількох місцях товщу стіни ротонди прорізали вузькі вікна. У верхній частині основного об'єму ротонди зведений шестигранний барабан, перекритий куполом у вигляді напівкулі.

Кути стиків граней барабана закруглені. Верхня частина барабану із зовнішньої сторони декорована поребриком (зубчастий зигзагоподібний фриз, складений із цегли). Із 6 граней барабана в 5-ти пробиті вузькі вікна з трикутними (двосхилими) завершеннями. Вінчає барабан Гонтовий шестигранний намет. Інтер'єр ротонди прикрашали фрески.

Потужні стіни ротонди досягають товщини 2,5 метри, її вузькі вікна нагадують бійниці, а сама споруда зведена в оточенні укріплень - все це дає підставу припускати, що спочатку будова могла виконувати оборонні функції. Ротонду так само іноді називають замковою церквою / каплицею, оскільки колись вона могла входити до комплексу будівель Горянського замку.

Кругла форма церкви, в якій знаходяться фрески, спричинила руйнацію звичної канонічної системи композиції розписів, характерних для хрестово-купольного храму. Сюжети, що оповідають про життя Христа, в Горянах не вкомпоновані в клейма, які

звичайно розділяють у стародавніх розписах зображення. Вони не розчленовані на окремі сцени, а подані як одне оповідання, що послідовно розвивається. У розділених по всій окружності на два поземних реєстри фресках особливо багато уваги приділено епізодам страждань Христа, які акцентуються у центральній консі розп'яттям.

Вільною контурною лінією майстер натхненно малює кожний сюжет, об'єднуючи його єдиним композиційним і ритмічним началом з наступними. Постаці він сміло ставить у будь-яких поворотах і ракурсах. Персонажі то йдуть один за одним, передаючи повільний темп розповіді, то утворюють тісні групи в напружених і драматичних епізодах.

Образи людей у фресках Горян відзначаються одухотвореністю: вони народились завдяки готичному мистецтву, яке внесло в живопис і скульптуру життєві спостереження, живі характери і безпосередні почуття. Умиротвореність і спокій давніх ликів змінилися стражданнями і радістю, веселощами й горем. Тому вже в горянських фресках починає так патетично звучати страшний цикл, а всі сюжети, пов'язані з образом богоматері, просякаються лірикою. Богоматір з «Благовіщення» зовсім не канонічна. Марія, з ледь розкосими, навіть з

ледь помітно пустотливими очима, сидить з непокритою головою, молитовно склавши руки. Її довгі пишні коси, перевиті стрічкою, спадають на плечі. Їх не покриває традиційний для православної релігії мафорій. Чіткий і лаконічний рисунок обличчя передає трепетність уст, осяяних ледь помітною посмішкою, похилена голова діви виражає внутрішній порив і рух. В образі богоматері передана складна гама почуттів, внутрішнє життя людини, зануреність у таїнство чекання – риси своєрідного психологізму, які зовсім несподівані для середньовічного східнослов'янського, в тому числі й українського, живопису.

В Україні, зокрема в Горянах, вперше зустрічаємося з сюжетом «Дари волхвів» у тій трактовці, яка згодом твердо увійде в українське мистецтво. До Марії, яка невимушено сидить з дитиною на руках, підносять дари. Хлопчик з чисто дитячою безпосередністю одною ручкою ухопився за руку матері, а другу простягнув до дарів. Хоч одяг й зображений без світлотіньової ліпки, рисунок правдиво пов'язаний з позами, з поворотами і жестами фігур. Загальний колорит фресок, завдяки тонкій гармонії білих, вохристо-рожевих, золотистих, сіро-зелених та сіро-синіх Тонів, напрочуд гарний.

Рис. 1. Горянська ротонда (церква Святої Анни)

Фрески в бабинці Горянської ротонди, виконані пізніше, в кінці XIV–XV ст., у нижніх бляклих тонах рожево-коричневої гами, мають ряд особливостей, які близькі до чеського й німецького мистецтва. Це помітно й в характеристиці окремих персонажів, і в їх костюмах. Вплив мистецтва готики простежується і в типажеві, і в характерних пропорціях фігур, і в експресивності кожного

лику. Тут ми вперше зустрічаємося з новою редакцією композиції «Покрови» (типу мадонни-заступниці), яка згодом стане найпопулярнішим сюжетом в українському іконописі. Два ангели підтримують мафорій Марії, яка стоїть зі складеними на грудях руками. Натовп, що знаходиться під розпростертим над ним мафорієм, сповнений екстатичного благоговіння. Варто уваги, що,

крім засмучених ангелів, тут ми бачимо зображення простих смертних людей в сучасних костюмах і головних уборах. Вони всі буденно конкретні. Декого з натовпу ангели проганяють з-під покрову богоматері. Жваві пози, жести рук і вирази хоч і грубо намальованих обличчя добре передають емоції кожного персонажа. Рисунок у фресках втратив узагальненість форми, лінія сумлінно

обрисовує деталі, зупиняючись однаково як на головному, так і на дрібницях. У «Розп'ятті» особливо вражає знепритомніла Марія, з омертвіло обвислими руками. Персонажі «Розп'яття» і «Покрови» відзначаються внутрішньою, майже фанатичною зосередженістю, в них відсутній м'який ліризм, який так підкупає в ранніх розписах Горянської ротонди.

Рис. 2. Горянська ротонда

Ще на початку ХХ століття міністерство освіти і культури Угорщини виділило кошти на ремонт церкви й реставрацію фресок. Після проведення робіт вчені дістали змогу побачити матеріал, з якого зведено стіни ротонди. Схожість будови із замковими романськими мурами привела їх до висновку, що святиня відноситься до Х–ХІ ст. З того часу і донині між науковцями різних країн тривають дискусії навколо походження горянської церкви, її віку та призначення. Першими дослідниками були угорці (дати вставку). Однак у 1918 році край увійшов до складу Чехословацької республіки, в якій завдяки державній підтримці функціонувала потужна історична школа. Відтоді дослідження ротонди набирають ще більших обертів. У 1921 році виходить публікація дослідника Новаківського, який помітив візантійський вплив на архітектурний стиль храму. Про участь у створенні Горянської ротонди візантійських майстрів говорять те, що вона побудована не з традиційного у ті часи для культових споруд дерева, а з цегли. На будівельний матеріал і кладку древнього храму звернув увагу відомий дослідник

церковної архітектури В.Січинський. Він вважав, що ротонда відноситься до Х ст. і була споруджена слов'янськими зодчими під впливом візантійської архітектурної школи [10]. Інший історик Ф. Заплетал доводить, що храм збудував подільський князь Федір Корятович у XIV столітті. Історик І. Крал пов'язує церкву святої Анни з Великою Моравією і відносить до архітектурних споруд IX ст. Дослідник європейської культури В. Залозецький порівнював її стиль з круглими церквами на Балканах, де є чимало романських ротонд XI–XII ст. Відомий закарпатський історик П. Сова висловлює думку, що таємничу ротонду побудували у XII ст. ченці ордену Святого Павла [11]. Український вчений Г. Логвін, який відносить час побудови ротонди до XIII ст., відзначив у своїй праці, що мабуть у її будівництві брали участь архітектори з Галичини, хоч відомо, що з того боку Карпат схожих будов нема. Незважаючи на те, що в Україні виявлено ще 22 храми-ротонди (другої пол. X – першої пол. XIV ст.), 4 з яких збережені до сьогодні, за своїми архітектурними параметрами храм святої Анни не має аналогів у нашій державі.

Горянська ротонда в плані шестикутна, але цей шестикутник настільки згладжений, що майже всі дослідники зображали план фундаменту круглим. У товщу стін (2–2,5 м) врзані шість напівкруглих ніш, склепіння яких з'єднано між собою. На них будівничі поставили шестикутний тамбур, пробитий шістьма готичними вікнами. Тільки наприкінці 60-х років

угорські дослідники (В. Гервес Молнар) знайшли близьких «родичів» Горянської церкви серед двох ротонд в угорських селах Кісомбор і Корчо. Однакові геометричні форми, будівельний матеріал - все це навело на думку об'єднати ці три храми в один архітектурний ряд і говорити про дату побудови – XI століття [1, 177].

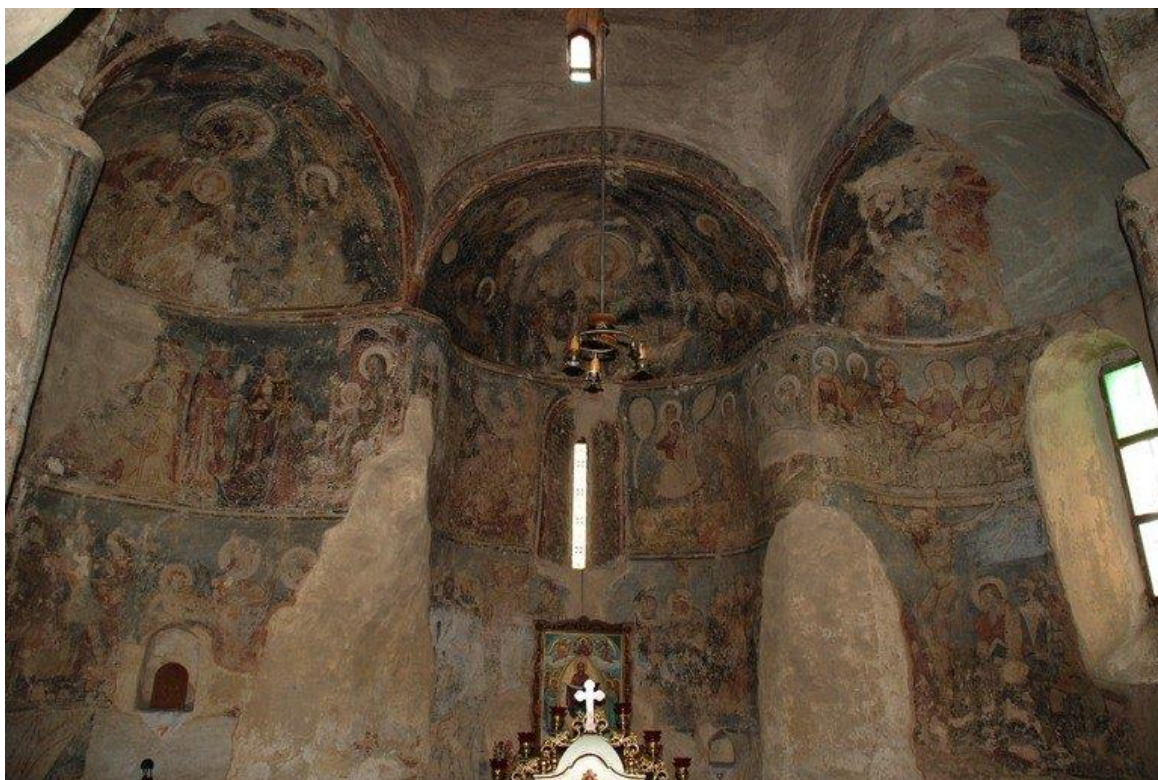

Рис. 3. Розписи Горянської ротонди

Наукова новизна роботи полягає у систематизації досліджень з монументального малярства Горянської ротонди, яка належить до видатних пам'яток XIII–XIV століть.

Висновки. Дивовижні фрески і сьогодні вражають відвідувачів високою майстерністю виконання і водночас простотою та життєвістю персонажів. Гармонійний колорит настінних розписів, граціозні сюжети та витончені силуети образів наповнені глибокою духовністю і і навіюють приємне відчуття прекрасного. Сьогодні науковці дотримуються думки, що фрески у Горянах, ті що є на поверхні, репрезентують епоху раннього Ренесансу і виконані у XIV столітті неперевершеними італійськими майстрами школи Джотто, однак вони були тоді нанесені поверх ще значно раніше намальованих тут зображень. Цілком імовірно, що нові фрески були виконані на замовлення родини італійських графів Другетів, котрі були володарями наших країв з 1318 року і

володарювали тут спадково протягом 360 років. Дослідники розпізнали технологію їх виконання - це складна методика, що нині вже не застосовується: мокра «свіжа» поверхня при розпису всмоктувала в себе 10-сантиметровий шар фарби. На стінах храму зображені сцени з Нового Завіту, які йдуть двома смугами, не руйнуючи при цьому враження цілісності інтер'єру. Головні сюжети: «Благовіщення», «Втеча в Єгипет», «Страсті», «Дари волхвів», «Різдво Христове» / «Воскресіння». Цікаво, що в центрі цих сцен завжди виступає жінка – щаслива мати / мати-страждальниця, молода наречена. Привнесені з Західної Європи більш людяні, гуманістичні образи в подальшому виявили помітний вплив на розвиток українського мистецтва, ставши одним з раних джерел нового розуміння мистецьких завдань.

1. Гранчак І., Данилюк Д. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 р.). Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ закарпатського обласного управління по пресі, 1993. Т. 1. 436 с.
2. Жишкович В. Візантійсько-українські стінописи Колегіатського костелу Різдва Марії у Віслиці. *Народознавчі зошити*. 2009. № 3–4. С. 302–318.
3. Мельник В. А. Найдавніші розписи Горянської ротонди. *Науковий вісник Ужгородського університету. Історія*. 2011. Вип. 27. С. 136–142.
4. Мойжес В. В. Археологічні дослідження Горянської ротонди. *Науковий вісник Ужгородського університету. Історія*. 2018. Вип. 2. С. 150–173.
5. Мойжес В. В. Горянська ротонда. *Питання всесвітньої історії* : матер. II Міжнар. науково-практичної конференції (Дрогобич, 10 листопада 2017 р.) / за наук. ред. О. Петречка, В. Галика. Дрогобич : Трек-ЛТД, 2017. С.32–35.
6. Пеняк П. Археологічні дослідження в околицях Горянської ротонди. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. №4. С. 43–64.
7. Пеняк П. Києво-руські традиції в Закарпатті Х–ХІІІ ст. у матеріальній та духовній культурі (за писемними та археологічними джерелами). *European Science sge*. 2022. №10-03. С. 129–143.
8. Пеняк П. С., Руснак В. І. Архітектурні пам'ятки як складова історико-культурних ресурсів Закарпаття. *Матеріали XXII-ї Міжнар. наук.-практ. конф.* (Любляна, Словенія, 07 липня 2022 р.). Любляна, 2022. С. 511–516.
9. Прохненко І., Мойжес В., Щербей К. Розкопки багатоярусного поселення в Ужгороді-Горянах. *Карпатика / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Інститут карпатознавства. Ужгород*, 2009. Вип. 38. С. 210–219.
10. Січинський В. Ротонди в Україні. URL: https://spadok.org.ua/books/Rotondy_na_Ukraini.pdf (дата звернення: вересень 2023).
11. Сова П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. Ужгород : Закарпатське обласне товариство, 1958. 104 с.
12. Франко І. Найстаріші пам'ятки південноруського письменства. Зібрання творів : в 50 т. Київ, 1983. Т. 40. 407 с.
13. Чуйко Олег. Традиції монументального малярства Галицько-Волинської Русі в сакральній культурі періоду середньовіччя. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28. Т. 5. С. 238–243.

1. Granchak, I. M. (1993). Essays on the history of Transcarpathia (from the earliest times to 1918). Uzhhorod, 1 [in Ukrainian].
2. Zhyshkovych, V. (2009). Byzantine-Ukrainian frescoes of the Collegiate Church of the Nativity of Mary in Vislyta. *Ethnological notebooks*, 3-4, 302–318 [in Ukrainian].
3. Melnyk, V. A. (2011). The oldest paintings of the Goryan Rotunda. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, 27, 136–142 [in Ukrainian].
4. Moizhes, V. V. (2018). Archaeological research of the Goryan Rotunda. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, 2, 150–173 [in Ukrainian].
5. Moizhes, V. V. (2017). Goryan rotunda. Materials of the 2nd International Scientific and Practical Conference "Questions of World History", November 10, 2017, Drohobych: "Trek-LTD" LLC Publishing House, 32–35 [in Ukrainian].
6. Peniak, P. (2011). Archaeological research in the vicinity of the Goryan Rotunda. *Princely age: history and culture*, 4, 43–64 [in Ukrainian].
7. Peniak, P. (2022). Kyivan-Russian traditions in Transcarpathia of the 10th–13th centuries in material and spiritual culture (according to written and archaeological sources). *European Science sge*, 10-03, 129–143 [in Ukrainian].
8. Peniak, P. S., Rusnak, V. I. (2022). Architectural monuments as a component of the historical and cultural resources of Transcarpathia. Materials of the XXII International Scientific and Practical Conference (Ljubljana, Slovenia, July 7, 2022). Ljubljana, 511–516 [in Ukrainian].
9. Prokhnenko, I., Moizhes, V., Shcherbei, K. (2009). Excavations of a multi-layered settlement in Uzhhorod-Goryan. *Carpathians*, 38, 210–219 [in Ukrainian].
10. Sichynskiy, V. Rotundas in Ukraine. Retrieved from: https://spadok.org.ua/books/Rotondy_na_Ukraini.pdf [in Ukrainian].
11. Sova, P. (1958). Architectural monuments of Transcarpathia. Uzhhorod: Transcarpathian Regional Society [in Ukrainian].
12. Franko, I. (1983). The oldest monuments of South Russian literature. *Collection of works: in 50 volumes*. Kyiv, 40 [in Ukrainian].
13. Chuiko, O. (2020). Traditions of monumental painting of Galicia-Volyn Rus in the sacred culture of the Middle Ages. *Current issues of humanitarian sciences*, 28, 5, 238–243 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.09.2023
Отримано після доопрацювання 01.11.2023
Прийнято до друку 08.11.2023